

Volume 10, Issue 3, May 2023, p. 397-413

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3393>

ArticleHistory:

Received

02/04/2023

Accept

14/05/2023

**Available
online**

15/05/2023

ARCHAIC WORDS IN THE 50TH VOLUME OF SÜLEYMAN-NAME

SÜLEYMAN-NÂME'NİN 50. CİLDİNDE YER ALAN ARKAİK KELİMELER¹

Ali BALALAN²

Abstract

XV. yy. sons of XVI. yy. Firdevsi-i Rumî, who lived in the beginning, staged many works. The most important of the pieces is Süleyman-nâme-i Kebir, which consists of the 81st volume. Archaic words in this 50th volume have been identified. The words used in ancient times that have fallen out of the spoken and written language are called archaic words. The archaic words found in the work show the richness of the Turkish language and culture. The Turkish language reflects the change in sound and form of its connections from its parts to a very wide geography. In this work, there are many places belonging to the Turkish language and culture. The work generally has an encyclopedic content. The language of the work is generally plain, clear and plain, not counting the Arabic-Persian phrases. There are many archaic words in Süleyman-nâme. Forty archaic word main task studies are carried out. The content of these words, their changes in the historical process, the content of the semantic vocabulary of Turkish are discussed. At the same time, the changing of these archaic words over time and their use in different derivatives are explained. Firdevsi-i Rumî remained dependent on the linguistic features of Old Anatolian Turkish in Süleyman-nâme. It reflected Turkish culture and traditions. Therefore, archaic benefit was used in his work. Combination of some of these archaic words: to tanlamak, to delim, to dukeli, to depresmek, to söyünmek, to öküş, to kığırmak,...

Keywords: Old Turkish Literature, Old Anatolian Turkish, Archaic, Süleymanname, Antique

Özet

XV. yy. sonları XVI. yy. başlarında yaşayan Firdevsi-i Rumî birçok eser vermiştir. Bunlardan en önemlisi 81. ciltten oluşan Süleyman-nâme-i Kebir'dir. Bu çalışmada 50. ciltte yer alan arkaik kelimeleri tespit edilmiştir. Konuşma ve yazı dilinden düşmüş eski dönemlerde kullanılan kelimelere arkaik sözcük denilmektedir. Eserde tespit edilen arkaik kelimeler Türk dilinin ve kültürünün

¹ Bu makale, Prof. Dr. Ali YILDIRIM danışmanlığında hazırlanan "Süleyman-nâme'nin 50. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler" adlı Doktora tezinden türetilerek hazırlanmıştır.

² Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, balalanali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9523-4368>

zenginliğini göstermektedir. Türk dili, çok geniş bir coğrafyaya yayıldığından kelimelerin ses ve şekil bakımından değişim göstermesi kaçınılmazdır.

Bu eserde Türk dili ve kültürüne ait birçok unsur yer almaktadır. Eser genel anlamda ansiklopedik bir içeriğe sahiptir. Eserin dili, Arapça-Farsça tamlamaları saymazsak genel anlamda sade, açık ve yalındır. Süleyman-nâme’de çok sayıda arkaik kelime bulunmaktadır. Kırk tane arkaik kelime esas alınarak inceleme yürütülmüştür. Bu kelimelerin anlamları, tarihsel süreç içerisindeki değişimleri Türkçenin anlam bilimsel söz varlığı bağlamında ele alınmıştır. Aynı zamanda bu arkaik kelimelerin zaman içindeki değişimi, farklı türevlerde kullanımı açıklanmıştır.

Firdevsi-i Rumi, Süleyman-nâme’de Eski Anadolu Türkçesinin dil özellikleri geleneğine bağlı kalmıştır. Türk kültürü ve geleneklerini yansıtmıştır. Bundan dolayı eserinde arkaik öğeler sıkça kullanılmıştır. Bu arkaik kelimelerden bazıları şunlardır: tanlamak, delim, dükeli, depsermek, söyünmek, öküş, kığırmak,...

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Edebiyatı, Eski Anadolu Türkçesi, Arkaik, Süleyman-nâme, Eskicil

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığı içerisinde bulunan arkaik/eskicil unsurlar o dilin tarihî bir geçmişinin olduğunu kanıtlar. Bu sözcükler her ne kadar kullanımdan düşmüş (eskicil) sözcükler olarak adlandırılrsa da Türkçenin tarihsel sürecini ortaya koyan sözcüklerdir. O dönemde yaşamış milletlerin toplum hayatını, gelenek ve göreneklerini, inanç sistemlerini kısacası kültürel hayatını ortaya koyan kelimelerdir. Günümüzde kullanılan sözcüklerin etimolojisi hakkında da bizlere ip uçları vermektedir. Arkaik kelimeler o dilin geçmişine tutulan bir nevi edebî bir aynadır. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde Fransızca kökenli olan arkaik kelimesi ¹. Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan. ². Edebiyat: Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim) şeklinde açıklanmıştır.³ Berke Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü adlı eserinde Archaismus: eskil biçim, eskilik; onu da eskil biçim (Alm. Archaismus, Fr. archaisme, İng. archaisrn). Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, söz dizimsel olgu, şeklinde açıklamıştır.⁴ Arkaik kelimesini bazı araştırmacılar “eski kelime, eski biçim” şeklinde kullanmışlardır. Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü’nde “eski kelime”yi “Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime.” olarak tanımlamıştır. “Eskilik” sözcüğünü ise “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller” şeklinde açıklamıştır.⁵

Türk dili çok geniş bir coğrafyada kullanılmaktadır. İlk yazılı belgelerden -Orhun Yazıtları-günümüze kadar Türk dili çeşitli evrelerden geçmiş, çeşitli dönemlerle telakki edilmiştir. Eski Türkçeden (8. yy) Türkiye Türkçesine (20. yy) kadar geçen zaman içerisinde Tarihi Türk lehçelerinin her birinin karakteristik özelliği farklı olmuştur. Kelimelerin morfolojik değişimleri çok normal karşılanmalıdır. Kendi dönemlerinde kullanılan kelimeler, bir zaman sonra yazı dilinde kullanımdan düşünce güncelliğini yitirmektedir. Bu durum arkaik kelimeleri yaratmaktadır. Aslında bu arkaik kelimeler bir kusur değil Türk dilinin tarihi evrelerinin çeşitliliğinin ve kültür zenginliğinin bir göstergesidir. Orta Asya dil geleneği ister istemez yazarların eserlerine sirayet etmiştir. Yunus Emre Divanı’nda çok fazla arkaik kelime vardır. Ahmet Caferoğlu’na göre arkaik unsurların fazlalığı Yunus Emre’yi Eski Anadolu Türkçesi geleneğine bağlı kılmıştır.⁶

³ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, (Çevrim içi) <http://www.https://sozluk.gov.tr>, 01.02.2023.

⁴ Berke Vardar, “Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü” Multilingula Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94.

⁵ Zeynep Korkmaz, “Gramer Terimleri Sözlüğü” Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 55.

⁶Ahmet Caferoğlu, “Yunus Emre’de Arhaik Unsurlar” İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi: 1(20), 1972. s. 4

Bugün yazı dilinde kullanılmayan, Anadolu ağızlarının bazılarında hâlâ varlığını sürdüren eski zamanlara ait kelimelere arkaik sözcük denmektedir. Aslında günümüzde arkaik olarak kabul ettiğimiz sözcükler kendi dönemlerinin hem konuşma hem de yazı dilinde yer alan kelimelerdir. Burada en önemli husus, bu sözcüklerin geçmişle ilgisidir. Arkaik sözcükler; Eski Türkçede, tarihî lehçelerde, Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde görülmektedir.⁷ (Ekşioğlu, 2015, s. 379).

Türk dilinin farklı evrelerine ait eserler, arkaik sözlerin tespitinde önemli köşe taşlarıdır. XV. yy. sonları XVI. yy. başlarında yaşayan Firdevsi-i Rumi'nin eserlerinde EAT dönemine ait özellikleri görmekteyiz. Bunlardan en önemlisi 81. ciltten oluşan bilinen adıyla Süleyman-nâme, uzun adıyla Süleyman-nâme-i Kebir'dir. Hz. Süleyman'ın menkıbelerinden oluşan bu eser içerisinde barındırdığı tıp, tarih, mitoloji, felsefe, hendese, ilm-i nücüm, vb. bilgilerden dolayı ansiklopedik bir eser olarak bilinmektedir.

Süleyman-nâme-i Kebir'in 50. cildi manzum ve mensur olarak yazılmıştır. Dili sade olup halkın konuşma diline yakındır. İçerisinde Hz. Süleyman'ın cinlerle olan mücadelesi, Türk kültürüne ait unsurlar, mitolojik öğeler, hendese, ilm-i nücüm iç içedir. Bu konular anlatılırken Eski Anadolu Türkçesine dair çok fazla arkaik kelime kullanılmıştır.

Bu çalışmada Süleyman-nâme-i Kebir'in 50. cildinde geçen arkaik kelimeleri tespit ettik. Eserde arkaik kelimelerin çok sayıda bulunması, imlâ olarak Eski Anadolu Türkçesi geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Eserdeki başlıkların Farsça olması ve Arapça-Farsça tamlamaların bulunması aynı zamanda Arap-Fars imlâ geleneğinin varlığını da ortaya koymaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminin dil özelliklerini barındıran Süleyman-nâme, bir yönüyle Türk lehçelerinin birçoğunun özelliklerini taşımaktadır. Bundan dolayı eserde bir imlâ bütünlüğü söz konusu değildir. Arkaik diye tespit ettiğimiz bazı kelimelerin Süleyman-nâme-i Kebir'de kullanılması, lehçeler arasında kelime alışverişinin olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada öncelikle arkaik sözcükler tespit edildi. Tespit edilen sözcükler alfabetik olarak sıraya dizildi. Sözcüklerin tarihsel değişimi parantez içerisinde gösterildi. Bazı kelimelerin çok sayıda örneği bulunduğundan aynı anlamlı kelimelerden varsa bir iki beyit ve düz yazı örneği seçildi. Her örneğin bitiminde varak numarası ve satır numarası parantez içinde verildi.

Süleyman-nâme'de Görülen Arkaik Kelimeler

Aşı /aşşı : Fayda, kazanç, kâr (TS).⁸

Ayrıca YTS'de *assı eyle-/ it-/ kul-/ kov-/ -ya kalmak* fiil şekilleri de kullanılmıştır.⁹ Eski Anadolu Türkçesi (EAT) öncesi metinlerde *assıg* şeklinde kullanılan bu kelime, EAT döneminde *assı* şeklinde kullanılmıştır. Ası (halk) <ET, OT asıg fayda; asıgılg faydalı (DLT)¹⁰. Orhun Abideleri'nde geçmeyen bu kelime Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır. Ayrıca Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesinde kullanılmıştır. Gabain ETG'de söz konusu kelimeyi "*assıg: fayda, istifade*" olarak anlamlandırırken Caferoğlu, bir de "faiz" anlamını eklemiştir.¹¹ Süleyman-nâme'de birinci anlam doğrultusunda kullanılmıştır. Faiz anlamında hiç kullanılmamıştır.

*"Mûma başılmış mühr gibi naş oldu ne kadar ki cinnî amân yâ Süleymânü'z-zamân diyü feryâd itdi⁽¹⁶⁾
aşşı itmedi hüküm ol cinnî kamkamıyla Keflîz ve Müflîzle getürüp deryâ-yı oqyânûsa atdılar. (C 50/ 64 b)*

kendü bilisi kendüye aşşı kılmaya (C 50/ 65 b)

Tut ki bugün hân Muhammed olasin

⁷Serap Ekşioğlu, "Şeyhî Divanındaki Arkaik Sözcükler" *Akademik Sosyal Araştırmalar dergisi*. 3(15), , 2015. s. 379

⁸Tarama Sözlüğü, "Türk Dil Kurumu Yayınları", 3. Baskı, 1(8), Ankara, 1995. s. 247.

⁹Cem Dilçin, "Yeni Tarama Sözlüğü" Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı. Ankara. 2018, s. 27.

¹⁰Tuncer Gülensoy, "Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü" I (II). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 78.

¹¹Emek Üşenmez, "Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler" Akademik Kitaplar, 2. Baskı İstanbul, 2014, s.107.

*Aşşı ne ki yirde merkad olasin (C 50/ 23 a)*¹²

Ayruk [ayrik (I) ayruğ, ayruh]: ^{1.} Başka, diğer, gayri, maada ^{2.} Artık, bundan sonra, bir daha. (TS)¹³

Bu kelime Eski Türkçe (ET) döneminde “*adruk*” şeklinde kullanılmıştır. Kelime üzerinde değişik görüşler dile getirilse de en yaygın kanaat “-d> -y” değişimi neticesinde *adruk* sözündeki *adruk* > *ayruk* şekline dönmesidir.

EAT (13-15 yy) eserlerinin hemen hepsinde geçen *ayruk* kelimesi, EAT metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. *Ayruk/ayruh/ayrık* gibi değişik biçimlerde ET’den EAT’nin son dönemine kadar işlek biçimde kullanılmıştır.¹⁴ Türk Dil Kurumunun güncel sözlüğünde sıfat kullanımı da verilmiştir. *Ayrik*, *ayrığı*:¹ *Ayrılmış* ² *Ayrı tutulan, başkalarına benzemeyen, ayrıcalı, müstesna anlamında kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de sıfat olarak kullanımı mevcuttur.*

“Meger kim ayruk⁽¹⁹⁾ tâli’lü kişiler sebebinden girü eline gire eger ayruk günlerde nesne yitürmiş olsa ya aldırmiş⁽²⁰⁾ olsa güç zahmetile hâşıl ola (C 50/ 62 b)

(14) yıllarında hasta olsa karın ağrısı ve yan ağrısı ve şancu gibi vâkı’ ola eger ayruk yıllarında hastalansa⁽¹⁵⁾ kulunç ve göz ağrısı gibi ola (C 50/ 51 a)”

Ayt-/eyt-/ayıt-/eyit-[ayıtmak, aytmak, etmek, eytmek, itmek (II)]: Söylemek, demek, anlatmak. (TS)¹⁵

Bu sözcük ET’den beri kullanılan işlek bir sözcüktür. Orhun Yazıtları’nda *ay-*: söylemek, emretmek anlamında kullanılmaktadır. Orta Türkçe (OT) döneminde de benzer anlamda kullanılmıştır. EAT’nin sonlarına kadar kullanılmıştır. Bu dönemin bazı metinlerinde (Doğu Türkçesi) *ayt-/ayıt-* bazılarında (Batı Türkçesi) *eyt-/eyit-* şeklinde kullanımını görmekteyiz.¹⁶

Yavuz ve Karasoy, bu fillerin ince okunması gerektiğini bu konuda yazmış oldukları makalede¹⁷ detaylı bir şekilde dile getirmişlerdir. Süleyman-nâme’de tamamen ince şekli olan *eyit-* kelimesi kullanılmıştır. Söylemek, demek, anlatmak anlamında iki yüze yakın kullanımı vardır.

“Allâh te’âlâ eyitdi ki ben⁽¹¹⁾ ben size dimedüm mi ki siz günâha mürtekib olursuz. (C 50 /55 a)

Süleymân ‘aleyhi’s-selâm eyitdi: Yâ Nâşin Hağ ‘alîmdür ki⁽¹⁶⁾ (C 50 / 55 b)

Neml-i Kebîr hâl dilince baña⁽¹⁶⁾ eyitdi: Yâ Süleymân bin ‘Ayn ey melik-i şarneyn (C 50/58a)

Şanâthâr dîvûn yanına geldi eyitdi: Yâ dîv serhengi⁽²¹⁾ gördüñ mi ki (C 50 / 67 a)”

Beliñle-, [belüñlemek]: Korku ile birden sıçramak, irkilmek.

- beliñleyü durmak: uykudan korku ile sıçrayıp kalkmak.

Beliñlet-: korkutmak, ürkütmek (TS)¹⁸

Süleyman-nâme’de bu kelime “korku ile birden sıçramak, irkilmek.” anlamında dört yerde geçmektedir. *Beliñlet-* ettirgen şeklinde ve *beliñleyüp* zarf-fiil şeklinde de kullanılmıştır.

¹²Firdevsi-i Rumî: “Süleymân-Nâme-i Kebîr” Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, (50.cilt). H.1532, v.80. (Metin içi tüm alıntılarda varak ve satır numaraları dipnot bölümünde ayrı ayrı verilmek yerine alıntılarının yanında varak ve satır numaraları verilerek gösterilmiştir).

¹³ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 330-333.

¹⁴ Emek Üşenmez, a.g.e., s.130.

¹⁵ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.323.

¹⁶ Emek Üşenmez, a.g.e., s.107.

¹⁷Osman Yavuz ve Yavuz Karasoy, “Dede Korkut’ta *ayt-/eyt-*; *eyit-/ yit-/it-ve aşıt-/işit* kelimeleri üzerine” Bilig, kış 28, s. 101-115, 2004.

¹⁸ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.491.

“Yüregi taşalanup kırmı geçer düşünde belinleyüp ⁽²⁾ şayıklar ‘ilâc idemez (C 50 /3 b)

⁽¹²⁾ kılıçlar çeküp ceng-girân itdiler ve çekre ve zenberekler ve tüblar ve tüfekler ve farrâkalar ⁽¹³⁾ çatlatdılar deyü zehresin çâk idüp ‘afârît belinletdiler anı görüp (C 50 /16 b)

korqulı düşler ⁽¹⁷⁾ görmek ve düşünde belinlemek ve düşünde şayıqlamaq (C 50 /60 a)”

Biliş: 1. Bildik, tanıdık, dost, aşına. (TS)¹⁹

Kubbealtı Lügatı'nda biliş kelimesi i. (<bil-iş) 1. Bilmek işi ve tarzı. ET ve halk ağzı. ²Bir şeyi iyice anlamış ve tanımış olma, vukuf, mârifet şeklinde açıklanmıştır. Biliş çıkmak: Birbirlerini evvelce tanımış olduklarını anlamak. Biliş tutmak (olmak): dostluk kurmak. Yeni Tarama Sözlüğü'nde bilişdürmek: tanıştırmak, bilişmek: tanışmak, biliş virmek: aşinalık göstermek; biliş görüş: bildik, tanıdık anlamlarına da yer verilmiştir. Süleyman-nâme'de biliş kelimesi “bir şeyi iyice anlamış ve tanımış olma, vukuf, mârifet” anlamlarında iki yerde geçmektedir.

“Oğlan ve ‘avrat ve er biliş ü yâd ola gerek kim fâli‘ in duta (C 50 / 52 b)

Ammâ korqak ola (9) bilişe emegin taqşir itmeye her işe bulunur ola (C 50 / 50 b)”

Birle-bile: İle, birlikte, beraber. (TS)²⁰

Orhun Türkçesinde birle ‘ile’şeklinde görülen kelime, Eski Uygur Türkçesi (EUT) metinlerinde bile/birle/birlen ‘ile, birlikte’ gibi değişik şekilleriyle kullanılmıştır.²¹ OT dönemi metinlerinde bile/birle şeklinde geçer.²² Tarama Sözlüğü'nde ise “ile” şeklinde görülür. Süleyman-nâme'de “ile, birlikte, beraber” anlamlarıyla yetmiş sekiz yerde kullanılmıştır.

⁽²¹⁾ Hâkim kavlince Hâmel burcına tâbi‘ Mirrihî cinniler *birle* Süleymân ‘aleyhi’s-selâm (C 50 /4 a)

⁽¹⁰⁾ Naql-ı İdris ol ki takrîr eyledüm

‘İlm-i hikmet *birle* tefsîr eyledüm (C 50 / 5 a)

⁽¹⁹⁾ izn-i Yezdânî emr-i Süleymânî *birle* rub‘ -ı meskûnuñ dört köşesinden dört dürlü yıl kopup geldi. (C 50 / 8 b)

⁽²¹⁾ düşmânı çok ola *bile* oturup turduğı kişilerden Teñgri te‘âlâ şaklaya ve dağı kimseye râzın dimeye kim ziyân (C 50 / 51 b)

⁽²⁾ gerek kim nesne itdürüp yâhüd yazdurup *bile* getüre düşmân şerrinden emîn ola (C 50 /52 a)”

Biti [bitik (I)]: ¹Yazılmış şey, mektup ²Defter-i Âmâl ³Senet, belge. (TS)²³ Orhun Yazıtları'nda bitig şeklinde karşımıza çıkan bu kelime Uygur Türkçesinde bitgeçi / bitigeçi / bitigüci / bitkeçi: kâtip yazıcı; bitig taş: abide, yazıt; bitig: ¹ yazı, kitap, belge, vesika ². Hurufat, harfler, alfabe şeklinde açıklanmıştır.²⁴ OT döneminde Karahanlı, Harzem, Kıpçak Türkçesinde benzer anlamlarda kullanılmıştır. Süleyman-nâme'de “yazılmış şey, mektup” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

⁽⁹⁾ ve gönülde işi bağı olsa gerek kim üç gün oruç eyleye üç dürlü *biti* yazduralar ve yunacağı şuyı ⁽¹⁰⁾ aqar biñar başından dağı kimse almadın ale‘ş-sabâh ala evvel ol *biti* içine birağa (C 50 / 52 b)”

Çalap (b): Tanrı, Allah. (TS)²⁵

Çalap kelimesi, EAT'de kullanılmaya başlanmış 18. yy'a kadar kullanılmıştır. Anadolu ağzlarında Çalap/Çeleb biçiminde geçen bu kelime “Tanrı ve ateş” anlamında

¹⁹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.562.

²⁰ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.599.

²¹ Talat Tekin, “Orhon Türkçesi Grameri” Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017. s. 297.

²² Osman Türk, “Hamzaname'nin 72. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler” *Hikmet-Akademik Edebiyat dergisi [Journal of Academic Literature]* Yıl 7, Sayı: 15, Güz s. 135-148. 2021. s.141.

²³ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.615-617.

²⁴ Ahmet Caferoğlu, “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü” Türk Dil Kurumu Yayınları,1968. s.45.

²⁵ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.806.

kullanılmaktadır. Kökü belli değildir. Kelimenin Arapça callab köle sahibi, köle ithal eden” sözünden geldiği, Gülensoy tarafından kabul edilmez. Gülensoy çala “eski, kadim” + apa şeklinde geliştiği kanaatindedir.²⁶ Süleyman-nâme’de “Tanrı, Allah” anlamlarıyla bir yerde kullanılmıştır.

“Bildiler ki şeh Süleymân özüne

⁽⁹⁾ Salṭanat virdi ziyāde Ḥaḡ Çalap (C 50 / 9 a)”

Çıkış-: başa çıkmak (TS).²⁷

Baş etmek anlamında kullanılan bu kelime günümüzde kullanılan “azarlamak, paylamak” anlamının dışında kullanılmıştır. Kubbealtı Lügati’nda olumsuz biçimi “boy ölçüşmemek, başa çıkamamak, yarışmamak” şeklinde geçmektedir. Bu kelime 14. yy da Ankaralı Mustafa bin Mehmet tarafından yazılan Tebareke Tefsiri (XIV.30-2) ve Şerriyye Sicilleri (Sic B. XV.7.21)²⁸ gibi eserlerde kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “baş etmek” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

⁽¹⁾ Süleymân cinnileri bize ne ‘aceb iş itdiler anlaruñla ḥod çıkışurdık periler ⁽²⁾ sulṭânı Ḥümâyün Şâh gelmese (C 50 / 67 a)

Yâ pehlivân-ı cihân devletünde âdemî-⁽¹²⁾zâde leşkeriyle çıkışuruz ammâ ki (C 50 / 69 a)”

Delim/telim: Çok, birçok, fazla (TS)²⁹

Erken dönemde çok yaygın olarak kullanılan *telim* kelimesi XI. yüzyıla kadar “birçok” anlamında kullanılmıştır. XIV ve XV. yüzyıllarda “telim” kelimesi “delim” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.³⁰ OT döneminde, Karahanlı Türkçesinde *telim*: çok anlamında kullanılmıştır. Cem Dilçin’in Tarama Sözlüğü’nde *delim* türlü: türlü türlü, çeşit çeşit pek çok anlamları da verilmiştir.³¹ Süleyman-nâme’de “çok, birçok, fazla” anlamlarıyla elli sekiz yerde geçmektedir.

⁽⁵⁾ uğrı ve sökellik ve uşak oğlancıklar ölümü delim ola katı yiller delim ese ⁽⁶⁾ faşl-ı şâliş: eger işbu ayda ay tütılsa ḥalk arasında şavaş delim ola ⁽⁷⁾ ve dürlü sökellik ve baş ağırsı ve göz ağırsı delim ola ve Mâçin ilinde kızlık şavaş ve fitne delim ⁽⁸⁾ ola faşl-ı râbi’: eger işbu ayda ay ağıllansa pâdişâh kendü diyârında dirlik süre ve ⁽⁹⁾ re’âyâ ḥâli be-ğâyet hoş ola ve ucuzluklar delim ola ve bî-kârlar taşâ kesb ü ⁽¹⁰⁾ kâr az ola faşl-ı ḥâmis: eger işbu ayda yeñi ay çalıḡ koyun görünse yüklü ‘avratlar olsa oğlancıklar ölümü delim ola faşl-ı sâdis: eger bu ayda saçlu yıldız toğsa ⁽¹³⁾ bir ulu pâdişâh helâk ola Mâçin ilinde pâdişâhlar arasında şavaş ve fitne ve ceng ⁽¹⁴⁾ delim ola ve Bâbîl ilinde kızlık ve elem ve sökellik delim ola ve Fâris ilinde uğrıdan ⁽¹⁵⁾ ve ḥarâmiden emîn olmayalar faşl-ı sâbi’: eger işbu ayda yıldız dökülse ⁽¹⁶⁾ yalan ḥaberler delim ola il toğgaya ve kayğuya düşeler bâzârkârânlara delim ziyân ola ⁽¹⁷⁾ ve bir ulu pâdişâh helâk taşrağılar delim zulm ü güç göreler (C 50 / 39 a)”

Degme:¹ Her, her bir, herhangi bir, gelişigüzel, rastgele ² Beğenilmiş, seçilmiş.

Degme gez: her zaman, her defa; demede: her yerde, gelişigüzel yerde (TS). *Degme* kelimesi ET döneminde *tegme* “değme, her, bir bir, türlü türlü, hepsi, her şey” anlamlarına gelmektedir. Karahanlı ve Kıpçak Türkçesinde de benzer anlamlarda kullanılmıştır. EAT eserlerinde yaygın olarak kullanılan *degme* sözü EAT eserlerinde kelime “her, herkes, rastgele ” vb. anlamlarında kullanılmıştır. Anadolu ağızlarında ise anlam daralması ve iyileşmesiyle *degme* “seçkin, üstün, en iyi” şeklinde geçmektedir.³² Süleyman-nâme’de “her, sıradan, rastgele” anlamlarıyla beş yerde kullanılmıştır.

²⁶ Emek Üşenmez, a.g.e., s.179.

²⁷ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.893.

²⁸ Tarama Sözlüğü, 1-(8), “Türk Dil Kurumu Yayınları”, 3. Baskı, Ankara, 2009. s. VII: LIII, LVI

²⁹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.1067.

³⁰ Sir Clauson, “An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish-Oxford” ss. 1034 Oxford At The Clarendon Press 1972. s. 499-500

³¹ Cem Dilçin, “Yeni Tarama Sözlüğü” Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.. Ankara. 2018. s. 75

³² Emek Üşenmez, a.g.e., s.197.

⁽²⁾ *Degme kişünün eylügen ve yaramazlığın bilmez ola (C 50 / 60 a)*

⁽¹⁾ *Degme kimse nefsi tutmaz şâhımın hûy-ı melek*

Degme kimse süfliden ‘ulvîye erüp bulmaz dilek

Degme kimse hâki kilden nefsinı itmez hâlâş

⁽²⁾ *Degme kimse nefsine olmaz maķar ‘arş u felek (C 50 / 42 b)*

Depser-[tepsir-]: (dil dudak, yara, meyve hakkında) Kuruyup buruşmak. (TS)³³

ET ve OT döneminde kullanılmayan bu kelime Batı Türkçesinin ilk evresi olan EAT ve Osmanlı Türkçesinde depser-/tepsir: (dudak, yara, meyve hakkında) kuruyup buruşmak anlamlarında kullanılmıştır. ET ve OT döneminde kullanılmayan bu kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir şey söylemek doğru değildir. Birçok araştırmacı bu kelime hakkında farklı görüşler beyan etmişlerdir. Tietze kelimenin Farsçadaki “dabsidan” <tab “hastalık ateşi” şeklinden hareketle ortaya çıktığını kaydeder.³⁴ Türk Dil Kurumunun güncel sözlüğünde “Ateşli hastalıklar, ruhsal bunalımlar veya korku sonucu genellikle dudakta beliren kabarcık.”³⁵ şeklinde açıklanmıştır. Süleyman-nâme’de “kuruyup buruşmak ve kabarcık” anlamlarıyla bir yerde kullanılmıştır.

⁽²¹⁾ *bigi görünürüz varduğınca marîz olur gün günden benzi şararur ve dudığı depserür kuvveti kesilür. (C 50 / 3 a)”*

Depre-/depret-: Hareket etmek, harekete gelmek, kımıldanmak, sarsılmak; kımıldatmak, sarsmak. (TS)³⁶ Tepiz kelimesinin türevlerinden biri olan tepser-(< tepiz+e-r-) ilk kez Tarihî Türkiye Türkçesinde tespit edilmiştir. Bu dönemde birçok eserde kullanılmış olan fiilin çeşitli varyantları da vardır: depser- [tepsir-, tebsir-, tepsir-, depsir-] Fiil, Çağatay Türkçesinde, tebsir- “harareten kurumak, dudakları kabarmak, ateşlenmek” şeklinde geçmektedir.³⁷ Ayrıca Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde bazı küçük değişiklikler olsa da zikredilen anlama yakın anlamda kullanılmıştır.

Eski Türkçede tepre-: kımıldamak, hareket etmek. Orhun Yazıtları’nda ve EUT’de kullanılmayan bu kelime Karahanlı Türkçesinde tepre-: kımıldamak hareket etmek. Divan-ü Lüğati’t-Türk’te (DLT) tepren-: kımıldanmak, deprenmek.³⁸ Süleyman-nâme’de “hareket etmek, harekete gelmek, kımıldanmak, sarsılmak, kımıldatmak” anlamlarıyla on dört yerde kullanılmıştır.

“Rağşlar deprenmez⁽¹⁸⁾ oldu. Sām-ı Süvār eyitdi: yā Kāhîr-i Esvedî bu cengi nice bir idersin ikimüzün dağî yarağı⁽¹⁹⁾ gitdi. Atlarımız deprenmez oldu (C 50 / 13 b)

⁽¹⁶⁾ *helāk ola fâşl-ı rābî’ ve ‘işrîn: eger bu ayda yir deprense bulut ve yağmurlu yıl olıcak⁽¹⁷⁾ deprense Rūmda kıtlık ola ılkı helāk olup kan delim döküle delimlerün hânümânî helāk ola eger dün⁽¹⁸⁾ içre deprense yay günleri şarb assı ola ve sökellik delim ve il içinde tolgalık ola ve halk⁽¹⁹⁾ arasında fitne vü savaş delim ola eger deprenirken tolu yağsa (C 50 / 40 a)”*

Dükeli [dükel, tükeli]: Hep, hepsi, cümle, bütün, herkes.

Dükelcügi [dükelicügi] : Hepsi, tümü.³⁹

Dükeli kelimesinin tarihî gelişmi şu şekildedir: Orhun Yazıtlarında tüketi: tamamıyla baştan sona kadar; EUT’de tükeli; Karahanlı Türkçesinde tükeli: tamam, tüm, tamamen, hep, bütün; Kıpçak Türkçesinde dükeli: tamamı, hepsi, tamamen. “bütün, hep, cümle, tamamıyla, baştan başa” anlamlarıyla EAT eserlerinde yaygın biçimde kullanılan “tükeli/tükeli/dükeli/dükeli” sözleri 18. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁴⁰ Süleyman-nâme’de

³³ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.1098.

³⁴ Emek Üşenmez, a.g.e., s.213-214.

³⁵ (Çevrim içi) <https://sozluk.gov.tr/>,05.02.2023.

³⁶ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.1095.

³⁷ Ferdi Güzel, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler” Fenomen Yay., 2021. s. 96.

³⁸ Emek Üşenmez, a.g.e., s.283.

³⁹ Cem Dilçin, a.g.e., 86.

⁴⁰ Emek Üşenmez, a.g.e., s.228.

“hep, hepsi, cümle, bütün, herkes” anlamlarıyla on dört yerde hem isim hem de sıfat olarak kullanılmıştır.

⁽²¹⁾ *olur halk gönlünden taşra düşer velî sonra dükelişi bu tâli’ lüden utanalar (C 50 / 50 b)*

⁽¹⁶⁾ *ve yahu havlıncân bu dükelişin balla döğüp ma’ cün ideler şıgır südiyle kaynadalar üç tañla içile ⁽¹⁷⁾ yiye dükeli hastalıklardan şifâ bula (C 50 / 51 a)*

⁽¹²⁾ *bu mişâledür ve dükeli halkuñ yükün ve töhmetin çekicidir (C 50 / 59 b)*

⁽²⁰⁾ *Dükelişinden sözümm ammâ bu murâd*

Fâtihayla yâd ider rûhum hümâm (C 50 / 12 b)”

Dürüş-/dürüş- [duruşmak, dürüşmek, turuşmak]: ¹Çalışmak, çabalamak, sebat etmek, sa’y etmek ²Karşı karşıya gelmek, çarpışmak, mücadele etmek.(TS)⁴¹ İlk örneklerini OT döneminde Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde “çalışmak, gayret etmek” anlamında kullanılmıştır. EAT metinlerinde gördüğümüz bu kelime, 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında kullanılmıştır. Kelile ve Dimne (XIV.74), Mantıku’t-Tayr (XIV.2), Çengnâme (Dai, XV s. 246), Lamîi Divanı (XVI.20)⁴² gibi eserlerde kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “çalışmak, çabalamak; karşı karşıya gelmek, çarpışmak, mücadele etmek” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

⁽²⁰⁾ *ser-firâzları biñ bir ümmet kîne-sâzları dürüşüp çalışup sekiz mîl miqdârı hevâ yüzinden ⁽²¹⁾ serirüm üzerinden ejder üzerine atdılar (C 50 / 22 a)*

⁽⁸⁾ *sünüler kolda dutup şalıklar şalışup beglü begleri yolına dürüşüp can u baş ⁽⁹⁾ virişüp ceng itdiler (C 50 / 16 b)”*

Dürtün-: Sürünmek, vücuduna koku, yağ gibi şeyler sürmek. (YTS)⁴³ ET döneminde kullanılmayan bu kelime Erzurumlu Mustafa Darir’in çevirisini yaptığı “Anternâme” (XIV. s. 26-27; 215-99) de geçmektedir. Sarı Latifi’nin Arapçadan çevirdiği Ferec Ba’de-ş-Şidde adlı eserde (Ferec XV. s. 153-155) koku sürünmek anlamıyla kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “Sürünmek, vücuduna koku, yağ gibi şeyler sürmek” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

⁽¹⁰⁾ *Vağanına ⁽¹⁰⁾ gele mevsimlerde yaz mevsimi yarar ola ve hoş çoğular dürtünse halk içinde sevgilü ola (C 50 / 65 b)*

⁽¹⁰⁾ *itmek ve hamma girmek ve süreklü aş yimek eyüdür ve hem hoş çoğular dürtünüp yunmak (C 50 / 38 b)”*

Dirlik, [dirilik]: ¹ Yaşayış, hayat, sağlık, geçim ² Tahsisat, ödenek.

- **bulmak:** hayata kavuşmak, canlanmak, dirilmek.

- **dirilmek:** hayat geçirmek, ömür sürmek.

- **itmek [eyle-, idin-] :** geçinmek, yaşamak.

- **sürmek:** hayat geçirmek, ömür sürmek.

- **tağılmak:** dirlik bozulmak.⁴⁴

Kubbealtı Lügati’nda dirlik kelimesi Eski Türk. tiriglik > tirilik > dirilik > dirlik) ¹ Bir tedirginliği, üzüntü ve sıkıntısı olmama durumu, huzur, rahat, iyi geçim ² Hayat: ³ Geçim ve yaşama için gerekli şey, maaş, geçim, nafaka⁴⁵ şeklinde açıklanmıştır. Bu kelime 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tarihî ve edebî eserler, tefsirler, risaleler gibi birçok eserde kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “yaşayış, hayat, sağlık, geçim anlamında isim olarak

⁴¹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.1335.

⁴² Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 1335-1337.

⁴³ Cem Dilçin, a.g.e., 87.

⁴⁴ Cem Dilçin, a.g.e., 81.

⁴⁵ (Çevrim içi) <http://lugatim.com/s/dirlik,2023>.

kullanılmıştır. Ayrıca birleşik fiil olarak da “dirlik dirilmek, dirlik bulmak, dirlik eylemek, dirlik kılmak” anlamlarıyla da kullanılmıştır.”

⁽⁴⁾ *ve günine gündür ve sıfatı seyri ne vechiledür ne tarihîyle dirlik dirülür ki cihân sarayında rāhat* ⁽⁵⁾ ‘ömr süre (C 50 / 4 b)

⁽²⁰⁾ *Süleymân leşkeri İlyā[ve] Şāh āh itdi dirliklerinden ümiz kesdi (C 50 / 15 a)*

⁽³⁾ *ki kendü mizâcına göre dirlik kıla ammâ ki (C 50 / 50 a)*

eger işbu ayda ay ağıllansa pâdişāh kendü diyârında dirlik süre ve (9) re‘âyâ hâli be- gâyet hoş ola (C 50 / 39 a)

⁽¹⁶⁾ *yılduzı Zühre olsa dünyâda nice dirlik dirile cevâb virüp eyitdi (C 50 / 50 a)*

⁽⁴⁾ *evi Şevrdür eger Meymûn yıllarında toğmuş ola uzun uzaq dirlik bula (C 50 / 51 a)*

konşlarla ve cemîc halkla eyü dirlik ve birbirine kadîmi (3) eyü olmağ oğil everüp kız çıkarmağ ve ulu dirlikler eylemek (C 50 / 62 a)

Hakka lâyıq eylesin dirlik tamâm

⁽¹⁹⁾ *Dergeh-i Hâkta bulasın sen maqâm (C 50 / 80 a)”*

Eyü [eygü, eyi, eyü]: İyi.

- **dirlik:** Refah.

- **sanıcı:** İyi niyetli.

- **düşünmek:** İyi olduğu kanısında bulunmak.

- **sanu :** Bir kimsenin iyi olduğu kanısı.

- **toğuşlu:** İyi yaratılışlı.

- **varmak:** İyi yapmak, iyi hareket etmek.

-**yollu:** Usul erkan bilir, davranışı beğenilen.⁴⁶ Süleyman-nâme’de “iyi” anlamıyla on dokuz yerde kullanılmıştır.

⁽¹²⁾ *ba‘zı kavilde rebî‘ü’l-evvel ayı gâyet eyü ola ol ayda melâlet görmeye ammâ gayr ayda sehl ola* ⁽¹⁴⁾ *yaz fâşlı gâyet eyü ola cemîc marâzdan emîn ola tonlarda ak ton giyse sağlîğla* ⁽¹⁵⁾ *eskide ve pîrûze kaş yüzük taqına eyü ola elinden mâl ve rızq eksük olmaya kimesneye elin şunmağdan* ⁽¹⁶⁾ *Allâh te‘âlâ şaklaya ta‘âmlarda şovuk ter nesne yiye eyü ola kara renklü dutsa eyü ola eger erkek dutsa* ⁽¹⁹⁾ *yaramıya ve dağhi yeñi ay görse kızıl nesne veyâ gök nesne yüzine baqa eyü ola (C 50 / 52 a)*

Konşlarla ve cemîc halkla eyü dirlik ve birbirine kadîmi (3) eyü olmağ oğil everüp kız çıkarmağ (C 50 / 62 a)”

Ira-[yıra-] Uzaklaşmak, ayrılmak, uzakta kalmak, uzamak (TS)⁴⁷

Uzaklaşmak, uzamak ET., (Orhun, Uygur) ıra- OT., yıra- (DLT), yıra- (KB) Muk: yıra- uzaklaşmak <ıra -yıra- şeklinde geçmektedir.⁴⁸ Bu sözcük, Clauson’da “to be distant” uzak olmak şeklinde geçmektedir.⁴⁹ Irak kelimesi de buradan türemiştir. Süleyman-nâme’de ıra- bir yerde uzaklaştırmak; irak/ırağ ise on üç yerde “uzak, uzaklaşmak, ayrılmak,” anlamlarıyla kullanılmıştır.

Emr-i Sübhâni budur ki Âdem-i Şafi uçmağdan çıkup yiryüzüne ine çifti Havvâ ile ⁽⁸⁾ *bunda tururlar siz ‘âsî olduğunuz ecilden şerrünizi yiryüzünden ıravuz didiler. (C 50 / 10 b)*

⁴⁶ Cem Dilçin, a.g.e., 100.

⁴⁷ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 1959.

⁴⁸ Tuncer Gülensoy, a.g.e., 413.

⁴⁹ Sir Clauson, a.g.e., s. 584.

Hevānuñ yigregi oldur ki buḥārlardan ırağ ola deñiz buḥārından ⁽¹¹⁾ ve orman ve mişeler buḥārından ve yaramaz hevālu ağaçlardan incir ve koz mişli ve kireç ve küllhān ḳoḳusından ⁽¹²⁾ ve ‘ufūniyetden ırağ ola ve bir yirde mekān duta(C 50 / 50 a)

Tavşan yılı içinde istiğfār ⁽⁹⁾ idüp şadaḳa vire ya ḥacc itmek gerek ve eger anlardan geçe on bir yıl tamām ḳayd yimeye ölümi ıraḳ ola (C 50 / 51 b)”

İrte/erte: ertesi, gelecek sabah, yarın, şafak sökmeye zamanı. (TS)⁵⁰

ET’den beri çok yaygın olarak kullanılan bu kelime, Türk lehçelerinde ve ağzlarında benzer anlamlarıyla kullanılmıştır.

EAT eserlerinde sıkça kullanılan irte/erte sözü, anlam genişlemesiyle sabah erken, seher vaktinde, sabah namazı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Yunus Emre’de “erte namazı” sabah namazı için mevcuttur. Fakat kelimenin etimolojisi hakkında görüş birliği yoktur. T. Tekin er+te, T. Gülensoy er+te, Kaçalin er++e şeklinde açıklamışlardır.⁵¹ Süleyman-nâme’de “sabah, ertesi, yarına kalan” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“Eger bu ayda ⁽¹²⁾ gök gürlense ay irte ḫururken pādīşāh aḫvāli eyü ola (C 50 / 39 b)

⁽²⁰⁾ ola ammā Bābīl pādīşāhı ve mağrib pādīşāhı ḫālleri eyü ola devletleri erte vü ḳandaki ⁽²¹⁾ düşmānları varsa helāk ola (C 50 / 40 a)”

Ḳaçan [ḫaçan]: ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, vakta ki, nasıl, ne suretle. (TS)⁵²

Eski Uygur Türkçesinde kaçan = haçan “ne zaman, ne vakit”⁵³ Orhun Yazıtlarında: nasıl; Karahanlı Türkçesinde kaçan: ne vakit, ne zaman, nasıl; Kıpçak Türkçesinde kaçan/ḫaçan/ḫaşan: ne zaman, ne vakit, vakta ki anlamlarında kullanılmıştır.⁵⁴ Süleyman-nâme’de “ne zaman, ne zaman ki, vakta ki ” anlamlarıyla otuz üç yerde “kaçan ki, kaçan kim şeklinde geçmektedir.

“Kışsa Süleymān dinimüz nā-tāmām ḳalur ḳaçan ki Süleymān ḫazreti ki nübüvvet taḫtına ki ḳarār itdi ḫaraf-ı rāstında ⁽³⁾ (C 50 / 8 a)

Neşr: ḫakīm ḳavlınce ḳaçan ki Süleymān ⁽¹⁶⁾ ḫazreti ḫaşem ü ḫademle ḫabl u ‘alemle ins ü cin çerisinle (C 50 / 8 b)

⁽³⁾sürerdi ve ba‘zı üç biñ beş yüz yıldan geçmezdi ḳaçan kim va‘deleri yetiše gāyib olurlardı (C 50 / 18 a)

ḫakīm ḳavlınce ḳaçan kim Semendūn-ı cinnī sözi kim bu araya getürdi ⁽¹⁵⁾ Süleymān ḫazreti işidüp ḫayrete vardı andan eyitdi: (C 50 / 22 a)

⁽⁵⁾ tamām olıncaya dek ol melek-i müvekkelūn elindedür pes ḳaçan ki āfitāb Şevr burcına gelse (C 50 / 38 b)”

Ḳakı-[ḳaḫı]-: 1. Öfkelenmek, kızmak. 2. İtiraz etmek, karşı gelmek 3. Azarlamak, takdir etmek. (TS)⁵⁵

Eski Türkçeden beri kullanılan kelime “öfkelenmek, kızmak” anlamındadır. Orhun Yazıtlarında kullanılmayan bu kelime EUT’de “takdir etmek, azarlamak, korkutmak” anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde kakı-: kızmak, öfkelenmek, gücenmek; DLT’de kakıt-: birisini korkutmak, öfkelenmek anlamlarında kullanılmıştır. EAT eserlerinde sık kullanılan kakı- kelimesi EAT’nin karakteristik eylemlerindedir.⁵⁶ Süleyman-nâme’de “öfkelenmek, kızmak” anlamlarıyla beş yerde kullanılmıştır. Zarf-fiil, sıfat-fiil ve geniş zaman şeklinde geçmektedir.

⁵⁰ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 1515.

⁵¹ Emek Üşenmez, a.g.e., s.334.

⁵² Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 2150.

⁵³ Ahmet Caferoğlu, a.g.e., 81.

⁵⁴ Emek Üşenmez, a.g.e., s.340.

⁵⁵ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 2166.

⁵⁶ Emek Üşenmez, a.g.e., s.346.

⁽⁴⁾ *havâle kıldı Sām-ı Süvâr kaçıduğundan kalğana muqayyed olmadı râst gözetdi. (C 50 / 13 b)*

Sām-ı Süvâr Qāhirūn⁽¹³⁾ bu sözün işidüp kaçıyup eyitdi (C 50 / 14 a)

Süleymān diñeldügin görüp bilüp hışmla kaçıyup r^c ad bigi şaқыyup⁽¹⁸⁾ baş şalup (C 50 / 45 a)

⁽⁸⁾ *hāşıl olmayınca göñli muţma'in olmaya kīn tutmaya tiz kaçır tiz geçer (C 50 / 50 b)*

Kaşan-: (Büyükbaş hayvanları) İşemek (YTS). <ET de kaşanıg < kaşa-n-ıg; OT de kaşan-: büyükbaş hayvanları işetmek.⁵⁷

Kubbealtı Lügatı'nda kaşan- kelimesi (Eski Türk. *kaşan-mak*) E. T. Türk. ve halk ağzı. (Büyükbaş hayvanlar) Durup işemek: (Eski Türk. *kaşan-mak* (hayvan) işemekten) halk ağzı. (At, katır, deve vb. büyükbaş hayvanlar için) İşeme.

Kaşan ver-: (Yürüyen hayvanı) İşemesi için durdurmak, kaşandırmak: ⁵⁸ Yaşar Şimşek, "Kan Kaşanma Deyimi Üzerine" müstakil bir makale yazmıştır. ⁵⁹ Kaşanmak sözcüğünün anlamı Türkçe Sözlük'te ¹."hizmet ve binek hayvanları durup işemek" şeklinde ; Kâmus-ı Türki'de "turup işemek, tebevül, hayvanın idrarını yapması" ²; Lehçe-i Osmanî'de "hayvan oğunarak durup tebevül etmek" şeklinde açıklanır. ³. Kaşanmak sözcüğünün EUT sağlık metinlerinde insan için kullanıldığı görülmektedir.

EAT metinlerinde "çok korkmak" manasında mecazî anlamının yanında temel anlamıyla "idrarını yapmak" anlamında da kullanılmıştır. Süleyman-nâme'de "işemek" anlamlarıyla üç yerde korkudan "kan işemek" anlamıyla kullanılmıştır.

"Heybetinden kan kaşanur Qahramān

Görse uşanur Kerīmān Nerīmān (C 50 / 8 b)

Her birisinüñ kaykımindan kan kaşanur qahrāmanlar yüz biñ⁽⁷⁾ er şımış nāmver (C 50 / 75 b)

Ba^c zısı olur dil-āver pehlevān

⁽⁸⁾ *Kaykımindan kan kaşanur Qahramān (C 50 / 5 a)*

Kend'özi, kend'üzi [gendüzü, kendi özi, kendözü, kendözi, kendüzü]: Kendisi, zatı, şahsi, nefsi.(TS)⁶⁰ Farklı türevleriyle kullanılan bu sözcük Süleyman-nâme'de iyelik ekinden sonra kullanılan "-n" akuzatif ekiyle kullanılmıştır. Sadece bir yerde "-n" akuzatif ekiyle kullanılmamıştır.

⁽²⁰⁾ *Ayn nazarına yitüre Süleymān bin 'Ayn hışma gelüp qaşd itdi ki kend'özi vara (C 50/8 b)*

ol cānavar⁽¹⁸⁾ Hālīqa 'āşī oluban kend'özün gördi (kendisini) (C 50 / 31 a)

kal'a-ı Hirmān bigi kabuğı (8) içine çeküp kend'özün şaqlayup tırdı (C 50 / 32 a)

Şeh ki hükmi içregın halkı cihān

Kend'özün görmedi idüp kibr çehān (C 50 / 48 b)

Kend'özinden kend'özün kıilup fenā

⁽¹⁵⁾ *Qurb-ı Hağda istegil mülk-i bekā (C 50 / 66 a)*

Kıgır-: Çağırarak, davet etmek, seslenmek, haykırmak, yalvarmak. (TS)

ET'den beri kullanılan kıgırarak kelimesi Türk dilinin bütün evrelerinde kullanılmıştır. Mevcut anlam Batı Türkçesinde daha da genişleyerek "davet etmek" manasını da

⁵⁷ Serap Ekşioğlu, "Şeyhî Divanındaki Arkaik Sözcükler" *Akademik Sosyal Araştırmalar dergisi*. C: 3. Sayı:15, ss. 378-387, 2015. s.384.

⁵⁸ (Çevrim içi) <http://lugatim.com/s/ka%c5%9ean>, 15.02.2023.

⁵⁹ Yaşar Şimşek, "Kan Kaşanmak" *Deyimi Üzerine*. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/1 Winter 2013, p.2539-2546.

⁶⁰ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 2412.

bünyesine dâhil etmiştir.⁶¹ Süleyman-nâme’de “çağırarak, seslenmek” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“Süleymân Peyğamberüñ kayın atası Tubba‘ bin Aşda‘ [1] kığırdılar⁽⁷⁾ (C 50 / 69 b)

⁽¹⁾ oğlı Kâhiri ve Rüstemi katına kığırdı eyitdi: yâ Kâhir ve yâ Rüstem (C 50 / 70 a)

Ƙızlığ [kızlık, kızlık]: 1. Kıtık, pahalılık, 2. Kurak giden yıl,

Ƙızlığ yıl: kıtlık yılı. (TS)⁶²

Eski Türkçe döneminde “kız, evlenmemiş, kadın, cariye” anlamlarının yanı sıra OT döneminde “nadir, pahalı, kıymetli, kıt, az bulunan, kıtlık, nadirlik” anlamları da taşımıştır. EAT eserlerinde her iki anlamda da kullanılmıştır. Bu kelime Clauson’un belirttiği üzere “nadir, pahalı, kıymetli, kıt, az” anlamlarını “kıt” kelimesine bırakmıştır.⁶³ Süleyman-nâme’de “kıtlık, yokluk, darlık” anlamlarıyla dört yerde kullanılmıştır.

“Allâh te‘âlâ⁽¹⁵⁾ ‘azze ve celle Ƙullarına hışm eylemiş ola ve gâyet kızlık olup cihân harâb ola (C 50/38 b)

Mâçin ilinde kızlık savaş ve fitne delim⁽⁸⁾ ola (C 50 / 39 a)

Mısr ilinde kızlık ve tarlık ve fitne ve savaş delim ola (C 50 / 39 b)

Hârezm ikliminde savaş ve⁽³⁾ fitne ve kızlık delim ola (C 50 / 39 b)”

Kimesne [kimerse, kimsene]: Kimse (TS).⁶⁴ Kimesne (kim+ise+ne) Türk dilinin farklı dönemlerinde benzer anlamda kullanılan bir sözcüktür. Süleyman-nâme’de yirmi bir yerde “kimse” anlamında kullanılmıştır.

“Firdevsî-i za‘îf kimesne ve kemter dâ‘î (C 50 / 2 a)

eger ki Tekvîn sözi ile ‘amel dağı itmezse lâbüd ol kimesne helâke yüz Ƙutar. (C 50/3 a)

Ƙamel Ƙâli‘lu kimesnenüñ yılına yıldur ve ayına aydur⁽⁴⁾ ve günine gündür (C 50/4 b)

server-i şelâfinlerden ve pehlüvân-ı rüy-ı zemînlerden kimesne görmüş degül (C 50/12 b)

⁽¹⁷⁾ Cedy niheng yıllarında eger seferde kimesnesi varsa ƘanƘı tarafa gıtdiyse gele (C 50/62 a)”

Öküş / üküş [ögüş]: Çok, fazla. (TS)⁶⁵

Eski Türkçeden EAT’ye kadar kullanılmış olup herhangi bir değişime uğramamıştır. “Çok, fazla, boca” anlamlarına gelen bu kelime Orhun Yazıtları’nda kullanılmamıştır.

Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde birbirine yakın anlamlarda kullanılmıştır. Sadece Niyazi Nevayî’nin Sözlüğü ve Çağatayca Tanıklar adlı eserde öküş: hadsiz anlamında kullanılmıştır. EAT’de bu kelime “çok, pek, fazla” anlamlarında öküş/üküş biçiminde kullanılmıştır. Gülensoy ve Taş bu sözcüğün öküş kullanımının yanlış olduğunu kelimenin “üküş” şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir.⁶⁶ Süleyman-nâme’de “çok, fazla” anlamlarıyla üç yerde kullanılmıştır.

“AƘıllu ola ve ağırbaşlu ve ulu gönüllü öküş Ƙuvvetlü er ola⁽²⁰⁾ (C 50 / 65 b)

⁽¹⁶⁾ Ol Muħammed nürçün Firdevsîyi

LuƘfuñ öküş cürmin anuñ ‘azu Ƙıl (C 50 / 49 a)

LuƘfuñ öküş himmetüñ baña ziyâd

Dest-gır ol bu Semendûna ziyâd (C 50 / 56 a)”

⁶¹ Emek Üşenmez, a.g.e., s.413.

⁶² Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 2546.

⁶³ Clouson, a.g.e., s.684.

⁶⁴ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.2567.

⁶⁵ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3038.

⁶⁶ Emek Üşenmez, a.g.e., s.346.

Öyken [öygen]: Akciğer. (TS)⁶⁷

Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime “akciğer” anlamında kullanılırken Karahanlı Türkçesi döneminde öpke/öwke: 1. Öfke 2. Öfke, kızgınlık anlamında kullanılmıştır. Cem Dilçin’in Yeni Tarama Sözlüğü’nde “öyken ağrısı, öyken düdüğü, öykeni kabarmak, öykeni yellenmek” kelime gruplarının anlamlarına yer verilmiştir.⁶⁸ Süleyman-nâme’de “akciğer” anlamlarıyla iki yerde geçmektedir.

“Dizinde⁽¹⁹⁾ koyun öykeniyle ‘azîmet eyleye kim anlaruñ gibi hastalıqdan kırtıla (C 50 / 50 b)

(⁷) ve ol koyunuñ öykeni birle ‘azîmet ide tā anlaruñ gibi hastalıqlarından şifā⁽⁸⁾ (C 50 / 60 b)”

Sanç-[sancı-] Saplamak (TS).⁶⁹

Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde sanç-: delmek H. II,12.88, şeklinde açıklanmıştır.⁷⁰ Gülensoy’da sanç- saplamak, batırmak ET., OT; sanç- dürtmek, sokmak, yenmek (EUTS 196; DLT) anlamlarını vermiştir.⁷¹ Süleyman-nâme’de “Saplamak, batırmak” anlamıyla bir yerde kullanılmıştır.

“Ulu ‘azîm balıqlar çıkıralum ve balıguñ ba‘zısını pāk idüp içine söyünmedik kireç tolduralum ve demür şişler (16) şaçalum tā kim yudup gıdā kıılıncaq kireç cānna kār eyleyüp bağrın yaqsun (C 50 / 57 b)”

Şı-: 1.Kırmak. 2.Bozmak. 3.Yenmek, mağlup etmek, tepelemek.⁴Hor görmek. 5.Gereğini yapmamak, bertaraf etmek, reddetmek, hiçe saymak, kabul etmemek. 6.Yıkamak, harap etmek (YTS).

Eski Türkçede sı- “kırmak, kırpmak, kesmek, bozmak, dağıtmak” anlamlarına gelmektedir. Bu fiilden sındı “makas”, sınık “kırık” kelimeleri türetilmiştir. Orhun Yazıtları’nda sı-: kırmak, dağıtmak anlamında kullanılmıştır.⁷² Yine Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde sı-: kırmak, sındırmak; sın-: kırılmak, parçalanmak sınımak” anlamlarında kullanılmıştır.⁷³ Ayrıca Karahanlı Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde benzer anlamlarda kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “yakalamak, bozmak, mağlup etmek, kırmak” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“(13) Süleymān Peyğāmbēr ‘aleyhi’s-selām cinnileri Kānaṯhār-ı dīv çerisini şıdılar andan Kānaṯhār dīvle Ca‘ca‘a-ı dīv kaçup⁽¹⁴⁾ (C 50 / 67 a)

Süleymān Peyğamberüñ devāmı⁽²⁰⁾ devletine du‘ā kılıp eyitdiler ki yā şāh-ı cihān āgāh ol ki Sām-ı Süvār Ḥorāsān şāhını⁽²¹⁾ şıdı ve dutdı (C 50 / 71 b)”

Sin : Mezar, kabir.

- **açmak:** Mezar soymak.

- **açıcı:** Mezar soyucu.

- **e virmek:** Mezara koymak. (TS)⁷⁴ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde sin/sın-: mezar; Karahanlı Türkçesinde, sin/sın-: mezar; Kıpçak Türkçesinde, sin/sın-: yazılı mezar taşı anlamında kullanılmıştır.⁷⁵ Orhun Yazıtları’nda ve Çağatay Türkçesinde bu kelime çok az geçmektedir. Süleyman-nâme’de “mezar” anlamlarıyla bir yerde kullanılmıştır.

“(6) No‘la sīnem sinle içre çürüyüp olsa ramīm

Ḥaḳka minnetüñe ider ḥayrile yād ḥalk regā‘ (C 50 / 66 b)”

⁶⁷ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3141.

⁶⁸ Cem Dilçin, a.g.e. s. 182.

⁶⁹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3300.

⁷⁰ Ahmet Caferoğlu, “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü” Türk Dil Kurumu Yayınları,1968. s. 196.

⁷¹ Tuncer Gülensoy, a.g.e., s.196.

⁷² Emek Üşenmez, a.g.e., s.346.

⁷³ Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 203.

⁷⁴ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3470.

⁷⁵ Emek Üşenmez, a.g.e., s.541.

Söyün- [sögün-, sövün-]: Sönmek, parlaklığı gitmek. (YTS) Söyünmek fiilinin *söyündürme*: söndürmek; *söyündürülmek*: söndürülmek gibi türevleri de vardır. Bazı kelimeler zaman içinde değişik şekillerde karşımıza çıkmaktadır. “Söynük (TS C5; s. 3544), söyündürmek (TS C5; s. 3544), söyünmek (TS C5; s. 3544)” gibi zaman içinde farklı türevlerini görmekteyiz. EAT’de kullanılan bu fiil, günümüzdeki “sönmek ve söndürmek” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Süleyman-nâme’de söyünmek fiili “Sönmek, parlaklığı gitmek.” anlamlarıyla üç yerde kullanılmıştır.

“Melâ`ike şihâbla atan ba`zı cinne toqunup helâk eyler tîz söyündiği oldur ve ba`zı cin ırâqdan ⁽⁷⁾ kaçar şihâb odı toqınur cemâ`atiyle helâk eyler geç söyündiği uzandığı oldur (C 50 / 11 a)

Balıklar çıkaralum ve balıguñ ba`zısını pâk idüp içine söyünmedik kireç tolduralum ve demür şişler ⁽¹⁶⁾ şaşçalum (C 50 / 57 b)”

Şaşıla- [danla-]: ¹Hayret etmek, şaşmak, garip bulmak, ²Şaşırtmak.

Şaşılayı kal-: Şaşakalmak. (TS)⁷⁷ Süleyman-nâme’de “Hayret etmek, şaşmak, garip bulmak” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“⁽³⁾ yıl getirürken mağâribe ve meşârıka yetürürken zenbîl urup şatup behâsınuñ ⁽⁴⁾ nişfin arpaya virüp nefsiñe gîdâ kıılır ve nişfin dağı ğarıblere taşadduğ ider diyüp şaşıllardı. (C 50 / 7 a)

Süleymân ki bunda geldiler bu Dâbbeşyji görüp şaşılladılar Süleymân bin ⁽⁶⁾ Dâvûd kışşasın ki benden diñlediler (C 50 / 7 a)”

Tuş: (I) (düş (II) tüş): Taraf, cihet, yön, yol

- **a gelmek:** Rast gelivermek, karşılaşmak.

- **gelmek:** rast gelmek, tesadüf etmek, karşılaşmak. (YTS)⁷⁸

Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü adlı eserinde tuş: “1. Eş yoldaş, yaşı 2. Tutsak, kul 3. Hedef.” anlamlarını vermiştir.⁷⁹

Güncel Türkçe Sözlükte tuş kelimesi; ¹Müzik aletleri veya teknolojik aletlerin parmakla vurulan yerin adı ²Resim sanatında fırçadaki boyanın tuvale sürülüş şekli. ³(spor) Eskrimde kılıcın ucunun sporcunun göğüs ve karın bölgesini koruyan kıyafetin bir bölümüne değmesi. Tuş (II) Güreşte oyuncuların birinin rakibini sırt üstü yere vurmasıyla oluşan yenilgi şeklinde geçmektedir.⁸⁰

Süleyman-nâme’de ise günümüzde kullanılan anlamlardan uzaklaşarak “rast gelivermek, karşılaşmak; hedef.” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“Gönderesin ⁽¹⁹⁾ zîrâ ki hevâda uçucı dîv[u] cinnî leşkerine tuş gelicek ol kuşlaruñ birisine süvâr olurum ⁽²⁰⁾ (C 50 / 70 a)

Mühr-i Süleymân başılmış mengüşler güşlerinde ⁽¹¹⁾ ve a`vânları aqrânları gözleri tuşlarında şururlar. (C 50 / 76 a)”

Tütüz-, dütüzdür-: Koku vermek için bir şey yakıp tütürmek, tütülemek. (TS)⁸¹

Cem Dilçin’in Yeni Tarama Sözlüğü’nde tütüzme kelimesinin farklı türevleri de vardır: dütüzmek, dütüzdürmek. Süleyman-nâme’de “koklatmak, tütü yaptırmak” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.⁸²

⁷⁶Ali Yıldırım; Ünal Yıldırım, “Emrî’nin Şiirlerinde Arkaik/Eskicil Kelimeler ve Unsurlar” *I.Karaman Uluslararası Dil Ve Edebiyat Kongresi*, 07-09- Kasım 2018. s. 773

⁷⁷ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3730.

⁷⁸ Cem Dilçin, a.g.e., s.226.

⁷⁹ Tuncer Gülensoy, a.g.e., 335

⁸⁰ (Çevrim içi) <https://sozluk.gov.tr/01.03.2023>

⁸¹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s.3877

⁸² Cem Dilçin, a.g.e., s. 227.

“Ve daḥi bu t̄ılısmâti arslan t̄üyi⁽¹⁵⁾ şuyıyla ḥâmile ḥatuna t̄ütüzeler âsânlıḡla oḡlan d̄ünyâya getüre zaḥmet görmeye (C 50 / 26 a)

Yonḡalar⁽¹⁵⁾ ḡoparup ‘ud şandalla ya ‘anberi ‘anberle veyâ misk kâfûrla veyâ üzerlik veyâ alma ḡabıyla bu t̄ılısmâti bile t̄ütüzüp⁽¹⁶⁾ kendüye buḡûr vire (C 50 / 53 b)”

Ṭon [don (I)] : (saka dili. thauna) ¹. Elbise, kılık kıyafet. ². Renk.⁸³ DLT: 891 ton-tön, KB: 459 ton EDP: 512 ton “giysi, elbise” EUTS’de ton “giyecek, elbise, don” anlamları verilmiştir.⁸⁴ Cem Dilçin’in YTS de ton biç-: elbise kesmek, tondan tona gir-: şekilden şekile girmek , ton deḡşür-: kılık deḡiştirmek, ton eyle-: elbise yapmak, ton kesdür-:elbise biçirmek şeklinde kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de “elbise, kılık kıyafet” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.⁸⁵

“Mirrîḡler ḡızıl ṭon giyse mübârek ola (C 50 / 4 b)

ḡüni âzinedür yimek⁽³⁾ içmek ve ṭon biçmek ata binmek ve sefere gitmek (C 50 / 52 a)

emîn ola ve daḥi ṭonlarda ḡızıl ṭon giyse⁽¹⁰⁾ ve la‘l-i ‘aḡıḡ ḡaşlu yüzük götüre yarar ola günlerde âzine ḡün ṭon giymek ve çimmek⁽¹¹⁾ (C 50 / 62 b)

⁽²⁾ aydur ve ḡüni ne ḡündür ve ne renk ṭon giyse ve ne ‘amel ḡılsa (C 50 / 62 b)”

Uḡrı/oḡrı [uḡru]: Hırsız. (TS)⁸⁶ ET döneminden 16. yüzyıla gelinceye kadar Türk dilinin bütün dönemlerinde **uḡrı/oḡrı** kelimesi “hırsız” anlamında kullanılmıştır. EUT’de oḡrı: hırsız, haydut; Karahanlı Türkçesinde oḡrı: hırsız, ugru; Kıpçak Türkçesinde oḡrı/oḡur/uḡrı/uḡur: hırsız anlamında kullanılmıştır.

Batı Türkçesinde kelimenin “o’lu” ve “u’lu” şekillerini görmek mümkündür. EAT eserlerinin tamamına yakınında “hırsız” anlamında kullanılmıştır. Uḡrı kelimesinin uḡrıla-, uḡrılayın, uḡrılık, uḡrıladın, uḡrın uḡrılanmak, uḡurlayın gibi farklı türevleri de kullanılmıştır.⁸⁷ Süleyman-nâme’de **uḡrı** kelimesi “hırsız, laf çalmak,” anlamlarıyla yedi yerde kullanılmıştır. Bir yerde de gibi, benzetme ilgisiyle kullanılmıştır.

“ḡarâmî⁽¹⁸⁾ ve uḡrı çoḡ ola ve tâcirlere ḡüsrân ire (C 50 / 4 b)

cinnîler melâ’ikeden söz uḡrıluyup kâhinlere ḡaber⁽³⁾ virmekiḡün birinci ḡat felek yüzine varduḡları vaḡt melâ’ike şihâb atup bunları⁽⁴⁾ yaḡdıḡları vaḡı‘dür (C 50 / 12 a)

sen ol Süleymânları görmiş⁽²⁾ olasın bunları bir uḡrıdan mı gördüñ cevâb virüp eyitdi ki (C 50 / 45 b)

⁽¹²⁾ da‘vâ itmek ve begler yanına varmaḡ ya nesne uḡrılamaḡ ya yavı ḡılmaḡ ya elinden ḡüç ile⁽¹³⁾ aldurmaḡ (C 50 / 62 b)

el-Henc cinnî serheñgleri iken bir yire gelüp benden uḡrıluyın söyleşirlermiş⁽¹⁹⁾ (C 50 / 68 b)”

Yaḡı: Düşman.

Yaḡılık, [Yaḡuluk]: Düşmanlık. (TS)⁸⁸ Orhun Yazıtları’nda yaâı: düşman; EUT’de, Karahanlı Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde yaâı: düşman anlamlarında kullanılmıştır. Anadolu aḡızlarında benzer anlamda sıkça kullanılan bir kelimedir. Süleyman-nâme’de *yaâu* kelimesi “düşman, düşmanlık” anlamlarıyla iki yerde kullanılmıştır.

“Süleymân cinnîlerinden ḡayri kendülerüñ⁽⁶⁾ muḡâbelesinde yaḡı yoḡ şanurken felekden yañadan tekbîr tehlîl âvâzi gelicek ḡâyet ḡorkdılar⁽⁷⁾ (C 50 / 14 b)

⁸³ Cem Dilçin, a.g.e., s. 227.

⁸⁴Ahmet Caferoḡlu, a.g.e., s. 246

⁸⁵ Cem Dilçin, a.g.e., s. 222.

⁸⁶ Tarama Sözlüḡü, a.g.e., s. 3909.

⁸⁷ Cem Dilçin, a.g.e. s. 229.

⁸⁸Tarama Sözlüḡü, a.g.e., s. 4194-4197

⁽¹⁴⁾ ve ağaçları delim kuruya iller üzerine kaygı düşe ve daği yağılar kopa iller ve pâdişâhlar arasında (C 50 / 65 b)”

Yun-: [yuğ-, yuy- (I)]: Yıkanmak.(TS)⁸⁹ Türk dillerinin bütün evrelerinde benzer anlamda kullanılmıştır. Süleyman-nâme’de *yun-* kelimesi “yıkanmak” anlamlarıyla beş yerde kullanılmıştır.

“Birin ocağ yanında⁽¹⁸⁾ gömeler ve ve birin daği hem içe hem yuna (C 50 / 50 b)

Üç dürlü biti yazduralar ve yunacağı şuyı⁽¹⁰⁾ akar bınar başından daği kimse almadın ale’ş-sabâh ala evvel ol biti içine bırağa anuıla yuna (C 50 / 52 b)

Bu tâli[lü] hatun kırk günde bir ya ayuñ ilk azîne gün hâmmâma varsa⁽¹⁵⁾ ot bitiyle yuna kim dilden ve gözden ve cinnilerden emîn ola. (C 50 / 60 b)

SONUÇ

Firdevsî-i Rumî’nin Süleyman-nâme adlı eserinin 50. cildinde yer alan arkaik/eskicil kelimelerin bir bölümü incelenmiştir. Arkaik kelimeler Türk dili ve tarihi açısından önemlidir. Kullanılan kelimeler kendi dönemine ışık tutup o dönemin dilini, kültürünü, yaşam tarzını az da olsa yansıtmaktadır. Günümüzde kullanılan sözcüklerin etimolojisi hakkında da bizlere ip uçları vermektedir. Bu kelimeler yazı dilinde kullanımdan kalksa bile konuşma dilinde varlığını sürdürmektedir. Ağızlar arasında kelimeler değişime uğramışsa da bu kelimelerin lehçelerdeki özgün kullanımları devam etmektedir.

Bu çalışmada isim, fiil, deyim hâlinde kullanılan arkaik kelimeleri ele aldık. Bu arkaik kelimelerde, Türk dilinin zaman içerisindeki değişim ve dönüşümlerini örneklerle ortaya koyduk. Kelimelerin dönemsel farklılıklarını, lehçe ve ağız kullanımlarının değişimlerini gösterdik. Kullanılan kelimelerin dönemsel farklılıklarını örneklerle izah etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz kelimelerin Firdevsî-i Rumî’nin Süleyman-nâme’sinde hangi bağlamda kullanıldığını seçtiğimiz örnek cümlelerle açıkladık.

Firdevsî-i Rumî; eserinde Arapça, Farsça kelime kullanmasının yına sıra çok sayıda arkaik sözcük de kullanmıştır. Bu durum, Firdevsî’nin Arapça-Farsçaya hakim olduğu kadar farklı coğrafyalarda kullanılan veya kullanımdan düşmüş eskicil Türkçe kelimelere olan hakimiyetini de göstermektedir. Bu arkaik kelimeler, Türkçenin söz varlığına katkıda bulunacaktır. Günümüzde kullandığımız birçok kelimenin kökeni hakkında bize ip uçları verecektir. Kelimelerin kökenleri hakkında daha fazla çıkarımda bulunmamıza yardımcı olacaktır. Bu alanda çalışma yapacaklara farklı bir bakış açısı kazandıracaktır.

Kısaltmalar

DLT: Divan ü Lügati’t-Türk

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

ET: Eski Türkçe

EDPT: An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century

EUT: Eski Uygur Türkçesi

GTS: Güncel Türkçe Sözlük

KB: Kutadgu Bilig

OT: Orta Türkçe

RTS: Resimli Türkçe Sözlük

TS: Tarama Sözlüğü

YTS: Yeni Tarama Sözlüğü

Vb: ve benzeri

⁸⁹ Tarama Sözlüğü, a.g.e., s. 4725

KAYNAKÇA

- Caferoğlu, A. (1972). *Yunus Emre'de arhaik unsurlar*. İstanbul Üniversitesi, *Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*: 1(20), 2-10.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S.(1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish-Oxford*. 1034s Oxford At The Clarendon Press 1972.
- Dilçin, C. (2018). *Yeni tarama sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ekşioğlu, S. (2015). *Şeyhî divanındaki arkaik sözcükler*. *Akademik Sosyal Araştırmalar dergisi*. (3)15, 378-387
- Firdevsî-i Rumî, *Süleymân-nâme-i kebîr (50.cilt)*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1532, v.80b.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. (II O-Z). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzel, F. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında eskicil (arkaik) kelimeler*. Fenomen Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 575.
- Orhan, Y. ve Yakup, K. "Dede Korkut'ta ayt-/eyt-; eyit-/ yit-/it-ve aşıt-/işit kelimeleri üzerine" bilig, kış (28), 101-115.
- Şimşek, Y. (2013). "Kan kaşanmak" deyimini üzerine. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8(1) 2539-2546. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4480>
- Tarama Sözlüğü, (1)4, (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Baskı.
- Taş, İ. (2009). *Süheyl ü Nevbahârda eskicil öğeler*. Palet Yayınları.
- Tekin, T. (2017). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, O. (2021). *Hamzaname'nin 72. cildinde yer alan arkaik kelimeler*. *Hikmet-Akademik Edebiyat dergisi [Journal of Academic Literature]* 7(15),141
- Üşenmez, E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde arkaik (eski) öğeler*. Akademik Kitaplar.
- Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin sözlüğü*. Doğu Kitabevi.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingula Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Yıldırım, A. ve Ü. (2018). *Emri'nin şiirlerinde arkaik/eskicil kelimeler ve unsurlar*. I. Karaman Uluslararası Dil Ve Edebiyat Kongresi, 2018.